

KAPITEL 1 / CHAPTER 1 ¹
**PECULIARITIES OF THE PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF
THE INDIVIDUAL IN HISTORICAL AND PEDAGOGICAL RETROSPECT
(XX CENTURY)**

DOI: 10.30890/2709-2313.2024-30-00-029

Вступ

Ураховуючи багатовікову історію проблеми професійної підготовки особистості: вибору професії, професійного навчання, фахового зростання, реалізації в діяльності тощо, існування питань професійної орієнтації та самовизначення, позиції щодо їх ролі й місця у процесі становлення молодої людини, погляди щодо суспільних вимог та усвідомленого вибору майбутньої професії зазнали певних трансформацій. Співвідносно змінювалися підходи до значущості професійної орієнтації та самовизначення в суспільному житті, їх змістовно-ціннісного наповнення, визначення структурно-логічної побудови, способів реалізації. Тому актуальним є питання виокремлення й ретроспективного аналізу поетапності становлення проблеми професійного самовизначення особистості в різні історичні періоди розвитку з метою уніфікації досвіду та використання цінних надбань у сучасних умовах реформування освітньої галузі.

У наукових роботах М. Венцової, І. Гука, Є. Краснопольського, І. Карпова, Т. Пайки, С. Рубінштейна, Г. Смишляєва, М. Третьякова та ін. представлено проблеми, властиві професійній орієнтації ХХ століття, зокрема, схема опису професії, комплекс вимог до представників певних професій, схеми вивчення особливостей особистості учнів, професійних намірів молоді тощо [6, с. 65].

Здійснюючи вивчення результатів досліджень проблем підготовки молоді до вибору майбутньої професії, що представлені в працях Н. Гончарової, Ф. Дунаєвського, Д. Закатнова, Є. Климова, Т. Колісник, В. Копетчук, В. Лозовецької, О. Мельника, Є. Павлютенкова, М. Піддячного, Н. Побірченко, В. Синявського, М. Тименка, Б. Федоришина, М. Янцура та ін., зазначаємо, що

---

¹*Authors: Dubinka Mykola Mykhaylovych*

їх вагомі теоретичні та практичні результати у галузі професійної орієнтації, «розкриття передумов появи цього феномену, представлення ключових етапів та окреслення тенденцій розвитку системи професійної орієнтації в історичному контексті» [25, с. 73–74], є цінним надбанням для аналізу та переосмислення з метою формування сучасних наукових уявлень про професійну орієнтацію, що є базовою структурною одиницею процесу професійного самовизначення. Слушною є думка Б. Федоришина про те, що професійна орієнтація характеризується як науково-практична система підготовки особистості до свідомого професійного самовизначення [21, с. 47]. Тому доречним є здійснити ретроспективний аналіз для визначення умов виникнення профорієнтації, аналізу підходів щодо визначення дефініцій «профорієнтація» та «професійне самовизначення», виокремивши їх особливості та змістовне наповнення.

1.1. Передумови виникнення й розвитку питань профорієнтації як важливого напрямку соціально-економічних зрушень (початок ХХ століття)

Процес становлення й розвитку професійної орієнтації учнівської молоді був загальмований Першою світовою та Громадянською війнами. Після 1918 р., коли Україна стає суверенною державою, активно продовжується боротьба за незалежність, етнічну самобутність, створення й дієвість національної школи. Поступово формувалась система шкільної освіти, значне місце в якій належало процесу підготовки школярів до майбутньої трудової діяльності, що передбачало розвиток здатності до вибору професійного шляху [6, с. 71].

Початок ХХ ст. характеризується певними змінами в суспільно-економічному житті тогочасної держави. У відповідь на різні соціальні виклики щодо підготовки особистості до трудової діяльності, спостерігається підвищення попиту соціального замовлення на підготовку необхідних фахівців виробничої сфери. Починають здійснюватися певні кроки з реалізації теоретичних

напрацювань у практиці роботи навчальних закладів, що є своєрідним теоретичним фундаментом профорієнтаційної роботи [16, с. 37].

Аналіз передумов появи та розвитку питань профорієнтації як суспільної теоретико-практичної проблеми на початку ХХ ст. характеризувалось: 1) сукупністю економічних чинників; 2) рядом соціальних зрушень; 3) деякими психологічними причинами. До першої категорії причин відносимо активне функціонування виробництва, укрупнення підприємств (півтора десятка металургійних заводів і кілька кам'яновугільних шахт були об'єднані в трест «Південьсталь»; машинобудівні заводи – «Машинотрест», залізорудну промисловість – Південнорудний трест. У хімічній промисловості діяли трести «Хімвугілля», «Склосода» і «Коксобензол», у харчовій промисловості – «Цукротрест», «Олійтрест», «Бассіль» та ін.) і, як результат, зростання потреби роботодавців в якісному відборі і підготовці кадрів (усього на діючих промислових підприємствах, охоплених трестами, працювало близько 220 тис. робітників). Це був своєрідний «промисловий бум» [5, с. 8]. Щодо соціальних причин, то вони були спонукані міграцією значних мас сільського населення у міста в пошуках роботи (частка міських мешканців збільшилася з 4,2 млн. у 1920 р. до 5,3 млн. у 1926 р. й сягнула в 1928 р. довоєнного рівня – в містах України проживало 5,6 млн. осіб. Міське населення особливо швидко зростало в Донбасі та Катеринославщині та в адміністративних центрах). Слушним є вказати й на психологічні причини, що були пов'язані зі зміною свідомості багатьох мешканців: це проблема свободи вибору, коли людина, вихована в патріархальних традиціях з високим ступенем визначеності свого майбутнього (діти селян, ремісників і т.п. зазвичай обирали справу своїх батьків і питання «вибору» не набувало такої «гостроти»), раптом опинялася у великому місті, де маса заводів, фабрик і багато професій [32]. У багатьох виникав психологічний «ступор», люди відчували себе розгублено в нових умовах, вони потребували допомоги, яка надавалася на вже існуючих на той час біржах праці. Саме розширення мережі бірж та інших підприємств призвело до важливих соціальних зрушень, – встановлення міцного зв'язку державної промисловості з ринком та

її вплив на свідомість, перш за все, сільського населення щодо проблеми професійного вибору та подальшого виконання трудових обов'язків.

Поступово здійснювались заходи з удосконалення системи управління важкою промисловістю (надавалась перевага щодо її нагромадження). Ще одним важливим пріоритетом економічного відродження було налагодження електроенергетичного господарства. На кінець 1926 р. виробництво електроенергії перевищило довоєнний рівень. Розпочалося будівництво великих енергетичних об'єктів – Штерівської та Чугуївської ДРЕС, Дніпровської гідроелектростанції. Промисловий розвиток, який почався у період нової економічної політики (НЕПу), забезпечив усе більше переселення сільських мешканців у міста, що ставали промисловими осередками. Так упродовж 1923–1926 рр. українські міста щороку поглинали майже 200 тис. нових мешканців. Загальна кількість робітників у промисловості, на транспорті та зв'язку впродовж 1924–1927 рр. зросла вдвічі – з 1,2 до 2,7 млн. осіб [5, с. 9]. Ці дані свідчать, що український селянин перестав «чіплятися» за землю і все сміливіше входив у промислове середовище. Отже, в роки НЕПу в Україні почалося господарське піднесення в промисловості. Як підсумовують дослідники М. Бармак, П. Коріненко, В. Старка, В. Терещенко, А. Фартушняк, «зменшилася інфляція, зміцнювалась грошова система, набула розвитку діяльність різноманітних бірж, ярмарок та інших торгівельних і промислових підприємств, що сприяло формуванню нової соціально-економічної політики тогочасного державного устрою» [14, с. 127]. Хоча, варто наголосити, що діяльність вищеперерахованих підприємств та організацій, і особливо бірж праці, ще в повній мірі не враховувала інтереси й можливості людей, що опинилися перед складним вибором. Значна частина населення відчувала труднощі в таких ситуаціях і потребувала допомоги. Тому виникає нагальна потреба, вже через психологічні причини, в розвитку науково обґрунтованої профконсультації.

Важливою особливістю, що потребувала врахування й подальшого розв'язання стає проблема свободи вибору. Це варто визначати як першооснову психологічного чинника щодо виникнення профорієнтації. Так, у контексті

проблеми професійного самовизначення питання свободи вибору характеризувалися через наступні основні ознаки: 1) наявність альтернатив вибору; 2) доступність альтернатив; 3) привабливість альтернатив; 4) готовність особистості виділяти і реалізовувати ці альтернативи; 5) система підготовки до самовизначення в умовах свободи, оскільки більшість людей спочатку такою готовністю не володіла. У цілому, сама можливість самовизначатися (як реальна свобода) виявляється лише «ілюзією», якщо людину спеціально не готувати до ефективних, самостійних і усвідомлених дій в умовах свободи. При цьому, чим більше реальної свободи, тим складніші вибори і тим більш затребуваною виявляється профорієнтація. Більш того, підготовка до дій в умовах свободи передбачає не тільки разові (нехай навіть й ефективні) консультації, а й тривалу підготовку особистості до самовизначення, починаючи ще з дитячих років [32].

Таким чином, зважаючи на окреслені економічні передумови та соціально-психологічні чинники, була проведена перша Всеукраїнська нарада з проблем освіти, яка відбулася у березні 1920 р., що затвердила систему народної освіти. Зазначимо, що на початку 20-х рр. в Україні, хоч і утвердилася радянська освітня система, однак вона значно відрізнялася від аналогічної тогочасної системи, і будувалася за такою структурою: семирічні школи соціального виховання, над якими надбудовувалися професійні школи з дво- або трирічним терміном навчання. Право на вступ до вищих навчальних закладів надавалася лише випускникам професійних шкіл [38, с. 127–128]. На основі цього робимо узагальнення, що вже на початку 20-х рр. в Україні того періоду здійснювалися спроби впровадження профільної професійно зорієнтованої підготовки для випускників семирічної школи, яку можна розглядати як аналог профілізації сучасної школи. Впродовж першої половини 20-х рр. на теренах тогочасної України було створено понад 400 професійних шкіл [26, с. 189–191]. У таких школах на вивчення професійно зорієнтованих дисциплін відводилося 40–60% навчального часу [4, с. 9].

Саме тому, період 20-х – початку 30-х рр. можна розглядати як першу хвилю здійснення підготовки молоді до вибору майбутньої професії засобами

професійної орієнтації. Принагідно зазначимо, що в ті часи в Україні проблеми підготовки особистості до вибору професії певний час були об'єктом уваги переважно Народного комісаріату праці (НКП) [5, с. 10].

Як результат, одним зі шляхів вирішення цієї нагальної на той час проблеми вибору, стає відкриття у 1921 р. у Центральному інституті праці лабораторії, що вивчала проблеми професійного відбору та консультування, а також створення першого бюро професійної консультації, що було відкрите в 1927 р при біржі праці. Слушним є наголосити, що в 1928 р. організуються аналогічні Бюро з профконсультації вже в Києві та Одесі [9]. Зазначимо, що цілі та зміст роботи профконсультаційних бюро, сформульовані в Положенні НКП від 18 лютого 1929 року, передбачали доцільний добір, розподіл та використання робочої сили (у тому числі підлітків) та скорочення плинності з урахуванням спеціальних здібностей, протипоказань до професії, праці щодо різних професій. За період з 1930 р. по 1933 р. було створено 47 Бюро профконсультації (у деяких джерелах їх кількість зазначається, як 54). Це відкривало шлях до вивчення людини як особистості, хоч і в утилітарних цілях.

1.2. Основи підготовки молоді до вибору майбутньої професії засобами професійної орієнтації) (20-30-ті рр. ХХ ст.)

Подальшим кроком розв'язання проблем професійного вибору стало створення Міжвідомчої ради з профорієнтації для координації діяльності в галузі, Центральної лабораторії з професійної консультації та профвідбору, певної системи психотехнічних служб. У цьому контексті слушним є зазначити, що у школах питаннями профорієнтації (профвідбору) займалися педологи. Щодо діяльності Центральної лабораторії з профконсультації та профвідбору ВЦРПС у 30-ті рр., то її спрямованістю було створення системи шкільної профорієнтації [33]. Як результат, у 1927 р. була вперше розроблена програма трудового навчання, яка поряд з прищепленням учням навичок обробки дерева,

металів, тканин та інших матеріалів ставила завдання навчання елементам, необхідним у будь-якому трудовому процесі: планування, вибору матеріалу та інструменту, оцінки виконаного виробу та ін. Практикувалися екскурсії на виробництво, працювали технічні гуртки, у низці шкіл було запроваджено виробничу практику учнів. Підтвердженням цьому слугує такий припис у записці до навчальної програми: «Праця відіграє винятково важливу роль у політехнічному вихованні, складаючи його основну частину, так звану трудову політехніку» [33]. Опанування «трудою політехнікою» мало йти двома основними шляхами: по-перше, шляхом оволодіння безліччю навичок праці, взятих із різних кустарно-ремісничих виробництв; по-друге, шляхом засвоєння елементів, типових для будь-якого трудового процесу: планування, заготівля та пристосування матеріалу, вибір та пристосування до інструменту, виконання робочих операцій, оцінка виконаної роботи. Перевагою програми стала актуалізація виховного значення праці, спроба детально розібратися у соціальному значенні трудових занять, психофізичному впливові праці на розвиток дитини та підлітка, аналізі її як засобу інтелектуального розвитку людини. За задумом організаторів цього процесу, школа має навчити правильно вирішувати будь-яке трудове завдання, що постане перед молодою людиною під час шкільного навчання та по його завершенню.

У 20-х рр. окремі елементи профорієнтаційної роботи з учнями шкіл реалізовувалися й до створення профконсультаційних бюро. Так, у рамках проведення психотехнічних досліджень у школі вивчалися особливості особистості учнів. Певного поширення набула така форма профінформаційної роботи, як ознайомлення учнів школи з виробничим середовищем довкола неї, яка реалізовувалася як у процесі екскурсій, так і через залучення школярів до виробничої діяльності на промислових і сільськогосподарських підприємств. Учні також знайомилися з основами виробництва й основними професіями при вивченні відповідних шкільних предметів, під час роботи у шкільних майстернях, у старших класах – під час виробничої практики тощо [9, с. 78]. Проте згадані заходи мали епізодичний характер і не поєдналися у загальну

систему підготовки школярів до вибору майбутньої професії. Згідно з положенням про профконсультаційні бюро, основні напрями профорієнтаційної роботи з учнями шкіл передбачали: популяризацію роботи з профконсультації; профінформаційну роботу; накопичення профорієнтаційної інформації про школярів. Профорієнтаційна робота у школах мала за мету попереднє формування в учнів професійної спрямованості і здійснювалася в таких основних формах: – проведення профконсультаційних лекцій і бесід; – проведення профконсультаційних екскурсій; – організація роботи шкільних гуртків з профорієнтації; – здійснення педологічних спостережень в інтересах профконсультації; – психотехнічні обстеження школярів в інтересах профконсультації; – здійснення професійних проб; – накопичення профорієнтаційної інформації про школярів, зокрема – ведення особових карток учнів, які потім передавалися до профконсультаційних бюро [9, с. 62].

У процесі підготовки школярів до вибору майбутньої професії використовувалися такі види профконсультаційних бесід: – профконсультаційно орієнтовані бесіди; – попередні бесіди щодо вибору учнем майбутньої професії; – індивідуальні бесіди-консультації; – інформаційні бесіди працівників виробництва [1, с. 78].

Значного поширення у 20–30-х роках набули профорієнтаційні екскурсії школярів. Екскурсії організовувалися з урахуванням навчально-виробничої спеціалізації (за термінологією того часу – ухилу) школи. Найбільше поширеними напрями такої спеціалізації шкіл були: комунальний, сільськогосподарський, промислово-економічний. Організаційно-методичні проблеми проведення профорієнтаційних екскурсій для школярів були висвітлені в публікаціях Р. Гордона і О. Маркіна. Д. Закатнов, аналізуючи та узагальнюючи цей досвід, виокремлює ряд інновацій того періоду: це й методика організації екскурсій на виробництво з рекомендаціями щодо підготовки вчителів та учнів до цієї форми здійснення пізнавальної діяльності; представлення схеми, за якою учнями повинно вивчатися виробництво та професії, які на ньому поширені, тощо [6, с. 62].

Певного розвитку у 20–30-х роках ХХ століття одержала така форма ознайомлення учнів шкіл з найбільш поширеними робітничими професіями, як професійні проби. При цьому широко використовувався відповідний досвід західних країн, насамперед Швейцарії і Франції, які практикували так зване «допрофесійне» навчання. Останнє передбачало організацію курсів і майстерень, у яких учні могли б спробувати свої сили у практичній діяльності і, переходячи з однієї майстерні до іншої, змогли б знайти найбільше підходяще до своїх здібностей і схильностей заняття. Наприклад, паризькою промисловою палатою при низці шкіл були створені майстерні, в яких учень міг знайти той вид роботи, що найбільше відповідає його інтересам, здібностям та схильностям. Робота в цих класах продовжувалася впродовж року і передбачала ознайомлювальне навчання школяра в чотирьох майстернях, як-от – бляшаній, столярній, слюсарній, механічній. Після першого навчального півріччя підліток обирав, з урахуванням рекомендацій профконсультанта, найбільш зручну для себе професію. У наступному півріччі підліток спеціалізувався за обраним напрямом, але не у вузьких рамках. Так, підліток, що обирав механічну майстерню, працював над автомобільними частинами, над точною механікою, над вимірювальними інструментами тощо [9].

Тогочасна трудова школа, насамперед – школи з індустріально-технічним ухилом, мали певні умови для організації професійних проб, але їхнє поширення стримувалося недостатнім рівнем матеріально-технічної бази шкіл. Оскільки більшість трудових шкіл не мала обладнаних належним чином майстерень, то для проведення професійних проб передбачалося організовувати районні гуртки, які функціонували б на базі належним чином обладнаних шкільних майстерень, майстерень фабрично-заводських училищ (ФЗУ), підприємств тощо [9]. У загальній системі профорієнтаційної роботи зі школярами вагоме значення приділялося кабінетам професіознавства, які створювалися як при школах, так і при профконсультаційних бюро. Кабінети мали у своєму розпорядженні тематичні фотографії, малюнки, діаграми, конкретні експонати, які наочно знайомили школярів з основними виробничими процесами, давали уявлення про

найважливіші галузі промисловості, про систему професійно-технічної освіти, про умови праці й побуту робітничої молоді, про професійні шкідливості, зумовлені особливостями певного виробництва, про психофізіологічні вимоги, які ставляться різними професіями до людини, тощо [6, с. 63].

Здійснення профорієнтаційної роботи структурами, які не були підпорядкованими Народному комісаріатові освіти, викликало багато нарікань з боку педагогів та психологів. На важливості профконсультації як педагогічного засобу підготовки молоді до трудової діяльності наголошували А. Болтунов, О. Маркін, М. Левітов. При цьому наголошувалось, що мета профконсультації не може бути реалізованою в рамках діяльності психотехнічної лабораторії або бюро. До цього, на думку авторів, потрібно залучати всіх учасників навчально-виховного процесу і здійснювати підготовку молоді до вибору професії впродовж усього періоду навчання дітей у школі. Вивчаючи роботи А. Болтунова, науковець Д. Закатнов у монографії констатує про спробу в ті часи дослідити професійну орієнтацію як цілісну систему, що охоплює весь період навчання дитини в школі. Зокрема, акцентується увага на необхідності створення кабінетів профорієнтації безпосередньо у школах, ведення карток і характеристик на учнів тощо [6, с. 62]. Тож, період 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття можна розглядати як першу хвилю здійснення підготовки молоді до вибору майбутньої професії засобами професійної орієнтації. У розвиток теорії та практики профорієнтації молоді значний внесок зроблено українськими вченими.

1.3. Наукове підґрунтя та внесок учених-дослідників у теорію та практику профорієнтації молоді (30-ті рр. ХХ ст.)

На початку 30-х років Центральна лабораторія з профконсультації та профвідбору ВЦРПС почала розробляти систему шкільної профконсультації. Так, у 1932 р. була створена рада з координації досліджень проблем

профорієнтації школярів [32, с. 8]. Особливе місце у системі профорієнтаційної роботи з учнями надавалось педологічним дослідженням. Як результат, педологічна наука після революції набула значного поширення. Було розгорнуто мережу педологічних закладів, які підпорядковувалися декільком народним комісаріатам. Практично вся робота по вивченню дітей, в т. ч. профорієнтація, здійснювалася в рамках педології [19, с. 50]. Проведення педологічних досліджень базувалося на інтегрованому підході до вивчення дитини з урахуванням її генетичних особливостей та особливостей навколишнього соціокультурного середовища.

З позиції профорієнтації школярів педологічні обстеження спрямовувалися на вивчення професійної спрямованості школяра, його професійних інтересів, мотивів вибору майбутньої професії та вікову динаміку їх змін. Найбільш поширеними методами роботи за цим напрямом були: опитування, анкети, твори, присвячені вибору майбутньої професії, спостереження за трудовою поведінкою школяра (робота в майстернях або заняття в гуртках, ставлення до певного виду праці, орієнтування в нових умовах праці, підходи до розв'язання прикладних задач тощо). Так, багаторічні дослідження А. Кларка й А. Кушіннікова дали змогу виявити динаміку змін професійних інтересів та професійних планів учнів ленінградських шкіл, виявити мотиви вибору ними майбутньої професії. Дослідники, зокрема, зазначили, що основним чинником впливу на вибір професії є інтерес до неї (у 74% опитаних юнаків та 62,5% – у дівчат) [8, с. 54, 57]. Для фіксації результатів педологічних досліджень в інтересах профорієнтації було розроблено картку спостережень. Крім загальних відомостей про учня, вона містила інформацію за розділами: особистісні якості (установка у трудовій та суспільній діяльності, особливості пам'яті, дисциплінованість, наполегливість у досягненні поставленої мети тощо), трудова установка (акуратність в роботі, інтереси й схильності до певного виду праці, ініціативність у роботі тощо), відгуки про учня (схильність до фізичної або інтелектуальної праці, професійні наміри, успішність у навчання тощо). Здійснення педологічних досліджень передбачало вивчення соціально-

економічного оточення учня, зокрема – проведення побутових обстежень.

У 20–30-х рр. ХХ ст. практикувалося складання так званих соціометричних профілів. Для їх підготовки деякі установи освіти мали спеціальних соціальних інспекторів, які обстежували соціально-побутові умови учнів та складали їх соціально-діагностичні профілі. До профілів включалася така інформація: 1) бюджет сім'ї; 2) житлові умови; 3) одяг та взуття учня; 4) харчування; 5) режим дня і гігієнічний режим школяра; 6) освітній рівень сім'ї; 7) форми виховання у сім'ї; 8) праця й дозвілля школяра; 9) алкоголізм у сім'ї; 10) вплив на учня позашкільного та позасімейного середовища [23, с. 9–10].

У 20–30-х роках минулого століття значного поширення набули психотехнічні обстеження. Психотехніка розглядалася як галузь психології, що слугувала для вирішення практичних питань, пов'язаних з трудовою діяльністю. При здійсненні психотехнічних обстежень школярів з метою профорієнтації застосовувалися дві основні групи методик – орієнтувальні та спеціальні. Орієнтувальні методики призначалися для визначення основних психотехнічних показників, які характеризують особистість. Вони передбачали застосування групових та індивідуальних тестів, у т.ч. із застосуванням спеціальної апаратури. На основі аналізу одержаних результатів визначався загальний профіль особистості. Він, зокрема, дав змогу визначати оптимальний для учня напрям подальшої навчально-трудової та трудової спеціалізації. Спеціальні методики призначалися для здійснення профвідбору на професії, які ставили підвищені вимоги до якостей особистості претендента і в школі практично не застосовувалися [6, с. 64–65]. У процесі роботи зі школярами профконсультаційні бюро застосовували орієнтувальні методики, спрямовані на виявлення таких психотехнічних показників, як рівень розумового розвитку, схильність до конструктивно-технічної діяльності, особливості моторної сфери тощо. Для обстеження, наприклад рівня розумового розвитку використовувалися: тест знаходження зайвих слів; тест детермінованих аналогій; тест послідовності дій; тест на виконання інструкцій; тест недетермінованих аналогій [9]. Крім орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл на

оволодіння робітничими професіями, перед школою ставилося завдання підготовки випускників до вступів до вищих навчальних закладів, тобто надбання професій, які потребували вищої освіти й за термінологією 20–30-х років називалися академічними. При цьому основна робота з відбору майбутніх студентів покладалася на школу. Вона повинна була здійснювати тоді насамперед соціальний відбір: виділити з числа учнів, які відповідали жорстким на ті часи вимогам щодо соціального походження, найбільш придатних до навчання у вищих навчальних закладах. Передбачалося, що школа надаватиме старшокласникам інформацію про систему вищої професійної освіти, окремі ВНЗ та професії, за якими в них здійснювалася підготовка. Крім того, школа проводила роботу щодо визначення схильностей, рівня спеціальних здібностей та розумового розвитку потенційних абітурієнтів [20, с. 91].

Отже, організаційно-методична робота у школах була покладена на центральну психотехнічну лабораторію. До її завдань входила розробка форм та методів професійної освіти та інформування учнів, організація профорієнтації, її методичне забезпечення, навчання педагогічних працівників формам та методам профорієнтаційної роботи. У лабораторіях лікарі вивчали критерії відбору та протипоказання до професій, психологи розробляли діагностичні матеріали. Основним завданням профконсультацій була діагностика схильностей і здібностей підлітків та виявлення їх відповідності щодо обраної професії. Однак зазначаємо, що вони мали одномоментний характер і не були пов'язані з умовами дієвості шкільного середовища.

Певним узагальненням цієї роботи стала діяльність I з'їзду Всесоюзного товариства психотехніки та прикладної психофізіології (травень 1931 р.). У доповідях «Про методологію профконсультації» та «Про систему профконсультаційної роботи» було проаналізовано стан профорієнтаційної роботи, узагальнено досвід, розкрито причини недоліків у розвитку профорієнтації, співставлень напрями професійної спрямованості молоді із завданнями організації праці та політехнізації навчання. Акцент було здійснено на низькому рівні підготовленості кадрів, організаційній та методичній

роз'єднаності, недосконалості спрямування шкільної профконсультації. Наголошувалося, що профконсультаційні установи різної відомчої підпорядкованості працюють ізольовано одна від одної, відсутня координація та стратегія розвитку професійної орієнтації. Як результат роботи з усунення окреслених недоліків, у 1932 р. було створено штаб з координації досліджень проблем шкільної профорієнтації.

Значний внесок у теоретичне обґрунтування концепції професійної орієнтації того періоду зробили П. Блонський, С. Геллерштейн, А. Макаренко, Ю. Маліс, С. Шацький, Л. Шпільрейн та інші. У ці роки було опубліковано понад 300 праць з питань професійної орієнтації. Почав виходити журнал «Психофізіологія праці та психотехніка».

При цьому відзначаємо цінність доробку українських учених та їх внесок у розвиток теорії та практики профорієнтаційної роботи з молоддю. Так, у публікаціях М. Венцової, І. Гука, Є. Краснопольського, І. Карпова, Г. Костюка, С. Рубінштейна, Г. Смишляєва, Т. Пайки, М. Третьякова та ін., було висвітлено окремі проблеми, притаманні професійній орієнтації в цей період, зокрема – схема опису професії, комплекс вимог до представників певних професій, схеми вивчення особливостей учнів, професійних намірів молоді тощо.

У структурі Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП) було створено відділ професійної освіти, який займався дослідженням проблем психотехніки, складанням професіограм, інтерпретацією результатів досліджень особливостей особистості тощо. Крім того, впродовж 1925–1930 рр. УНДІП видавав журнал «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології», в якому висвітлювалися результати досліджень з проблем професійної орієнтації [38, с. 75]. Від 1931 р., на превеликий жаль, назва журналу була змінена на «За марксо-ленінську педагогіку» (м. Київ) [25, с. 79].

У 20-х роках в Україні активізується дослідження проблем професійної орієнтації учнівської молоді. В уже згаданому Українському науково-дослідному інституті педагогіки було створено сектор професійної освіти, який, зокрема, здійснював дослідження у галузі психотехніки, професіографії,

інтерпретації результатів досліджень особливостей особистості в контексті проблеми вибору професії тощо.

У контексті здійснення історико-педагогічного аналізу важливим є зацентувати увагу, що у 1923 р. засновником і першим директором Всеукраїнського інституту праці Ф. Дунаєвським видано у Харкові такі наукові публікації, зокрема «Проблема професійного підбору» та «Професійний підбір та його соціальний зміст: методологія професійного підбору» [3], які сучасна наукова спільнота визначає як перші вітчизняні праці з проблем професійної орієнтації, що стали певним дороговказом (методологічне підґрунтя, ціннісне теоретико-практичне значення) на шляху ефективного її здійснення. У книзі «Професійний підбір та його соціальний зміст: методологія професійного підбору» автор, зокрема, проаналізував досвід розробки і застосування тестів збройними силами США, які в період Першої Світової війни довели свою високу ефективність як засіб відбору новобранців для оволодіння різними військовими спеціальностями. У роботі «Проблема професійного підбору» автор наголошував на необхідності цілісного підходу до особистості, що передбачає при виборі професії врахування її цілей, мотивів, здібностей тощо. При цьому роль профорієнтації Ф. Дунаєвський вбачав у тому, щоб людина виконувала із задоволенням свою справу, працювала з натхненням. Автор розглядав взаємодію людини і умов праці з погляду компенсаторних можливостей суб'єкта: «...Внутрішня структура особистості уявляється нам, знов-таки, не нерухомою спорудою, а живим і активним цілим. За відсутності властивості, необхідної для життєвої ролі, що випала на її долю, людина може шукати, а іноді й знаходити компенсацію в інших властивостях» [3, с. 54].

Аналізуючи проблеми профорієнтації, автор зазначав про змінність здібностей та їх взаємозв'язку і вважав, що для кожної професії важливою є вся сукупність душевних властивостей людини у їх взаємній залежності. У працях М. Третьякова було розкрито методіку профорієнтаційних лекцій для школярів. На основі аналізу їх проведення в київських школах дослідник виокремив групу ключових питань, яку необхідно висвітлювати у таких лекціях, та розробив

схему опису професій. Остання містила такі основні розділи: «Мета професії, місце у виробництві, фахи та відхилення в професії», «Робочий процес», «Вимоги до конституції працівника», «Психофізична характеристика роботи», «Соціальні відомості про професію» [36, с. 53–54].

Проблемам розробки опису професій («профілю професій», за термінологією того часу) були присвячені дослідження І. Карпова та Г. Смишляєва. Дослідники вважали, що такий профіль повинен складатися з основних розділів: громадсько-політична характеристика спеціальності; виробничо-технічна характеристика; характеристика особи спеціаліста з погляду знань, досвіду, навичок, її фізичних та психічних особливостей [7, с. 24–25]. Принагідно зазначимо, що основні параметри опису профілю спеціаліста (предмет, продукт, знаряддя і засоби праці, виробниче середовище, знання, досвід, навички спеціаліста, психологічна характеристика спеціальності тощо) фактично збігаються із сучасними професіограмами. Проте значні досягнення у теорії і практиці профорієнтаційної роботи з школярами були перекреслені в середині 30-х років. Після постанови від 4 липня 1936 р. «Про педологічні перекручення у системі Наркомосів» [8, с. 67], у школах було ліквідовано посади педологів, а багатьох учених-педологів репресовано. Саме з її появою почався тиск на гуманітарні науки. Педологічні дослідження, в т. ч. – вивчення проблем професійної орієнтації, було припинено. Особливо інтенсивної критики зазнали методи дослідження та оцінювання психічного розвитку дітей, передусім анкети й тести. Проблеми тестології (тести успішності, тести психодіагностичні з метою профорієнтації та інші) було зараховано до категорії буржуазних, ворожих та непритаманних радянській науці. Було фактично знищено доробок педологів щодо методів психодіагностики, які використовувались і в профорієнтації, ліквідовано установи, що здійснювали профдобір та профорієнтацію молоді [37, с. 2]. Як результат такого утиску до середини 50-х рр. вивчення проблем професійної орієнтації було припинене. Підтвердженням тотального тиску на процес профорієнтації стало скасування трудового навчання у школі з 1937 року, яке, як зазначалося, «за змістом та організацією не відповідало директивам партії

про загальне та політехнічне навчання...» [18, с. 132]. Відбулося різке згортання профорієнтаційної роботи.

Обмежені дослідження з проблем професійної орієнтації, насамперед професійного відбору, епізодично здійснювалися в інтересах народного господарства (відбір за певними спеціальностями) та силових відомств. Відновлення психолого-педагогічних досліджень з професійної орієнтації учнівської молоді, передусім школярів, відбулося наприкінці 50-х років минулого століття [6, с. 67]. У цей період розпочався другий етап розвитку професійної орієнтації в тогочасній Україні, який характеризувався поступовим та вибірковим впровадженням профорієнтаційної роботи з учнівською молоддю у зміст навчально-виховної загальноосвітніх та професійних навчальних закладів і який продовжувався до середини 80-х років. У другій половині 50-х років проблеми, пов'язані з професійною орієнтацією, знову почали розглядатися у науковій літературі.

Таким чином, період НЕПу і до середини 30-х рр., коли ще існувала відносна економічна свобода, можна назвати початком становлення профорієнтації. У країні існувала ціла мережа профорієнтаційних установ. Виникали регіональні школи профорієнтації. Однак, у міру поступового згортання у 30-х роках ринкової економіки, переходу до адміністративних методів кадрової роботи, значні досягнення у теорії і практиці профорієнтаційної роботи були перекреслені. Так, з середини 30-х років накопичений досвід, цінні напрацювання з царини профорієнтаційної роботи було втрачено; більшість служб та лабораторій ліквідувалися, іноді разом із фахівцями. Отже, у період сталінського тоталітаризму профорієнтацію, пов'язану із проблематикою свободи вибору, просто заборонили.

1.4. Труднощі здійснення профорієнтаційної роботи на етапі трудового навчання та підготовки молоді до праці (40-50-ті рр. ХХ ст.)

У період війни (1941–1945 рр.) професійна орієнтація здійснювалася в контексті трудового виховання. В умовах масового призову до армії працівників виробничої сфери у вирішенні проблеми трудових ресурсів стала переважати практика примусового залучення (мобілізації) молоді до навчання різних робітничих професій. Так, відповідно до Указу Президії Верховної Ради від 14 вересня 1942 р. № 160/14 «Про вік молоді, що призивається до шкіл фабрично-заводського навчання, Раді Народних Комісарів на період військового часу дозволялося призивати (мобілізувати) до шкіл фабрично-заводського навчання міську та сільську молодь чоловічої статі у віці 15-17 років та жіночої статі у віці 16-18 років. Практика примусової мобілізації молоді до вивчення різних робітничих професій полягала в обов'язковому виконанні місцевими органами директив уряду щодо певної кількості юнаків та дівчат, спрямованих у ті чи інші установи початкової професійної освіти. Для організованого проведення мобілізації було створено призовні комісії [15, с. 32].

На початку 50-х рр. ХХ ст. в Українській РСР (як і на всьому радянському просторі) постало протиріччя між суспільно-економічними потребами в технологізації промисловості і сільського господарства та нездатністю існуючої системи шкільної освіти забезпечити відповідну підготовку молоді. Як вердикт констатуємо: зміст загальноосвітнього навчання відставав від досягнень науки.

Провідні напрями розбудови школи в означений період відобразилися в низці державних документів. Зокрема, на одному із з'їздів того часу питання про політехнічне навчання молоді було знову поставлене на розгляд у такому формулюванні, що з метою подальшого підвищення соціалістичного виховного значення загальноосвітньої школи та забезпечення учням, які закінчують середню школу, умов для вільного вибору професій розпочати здійснення політехнічного навчання у середній школі та провести заходи, необхідні для переходу до загального політехнічного навчання.

Вибір професії молоддю визначався в ці роки, головним чином, змістом і рівнем отриманої освіти, а також станом здоров'я. Специфіка профорієнтації і профвідбору не вкладалася в рамки офіційної політики тих років, згідно з якою суспільні інтереси повинні повністю домінувати над особистими, а для оцінки можливостей людини вважалося за достатнє визначити її соціальні мотиви, морально-політичну зрілість. Гострій критиці піддавалося все те, що було пов'язане зі спробою завчасно вивчити індивідуальні особливості людини, її нахили та здібності, знайти можливість для максимально повного їх використання. У цей період не існувало спеціальних служб з профорієнтації.

Але незважаючи на такий стан справ, тогочасна молодь все-таки отримувала допомогу в професійному самовизначенні. Певна робота проводилася вчителями шкіл, викладачами професійних навчальних закладів, завдяки діяльності засобів масової інформації [30, с. 18–19]. Цікавим у цьому сенсі є дослідження періодичних видань Півдня України, здійснене М. Грибеник. У публікації автор робить узагальнення, що основними засобами виконання державних приписів щодо здійснення політехнізації у школах Херсона, Миколаєва, Одеси тощо, стало проведення системи позаурочної, позашкільної діяльності і суспільно-корисної праці, екскурсій на підприємства, шкільних лабораторних занять в учбових кабінетах інститутів, введення практичних занять у навчальних майстернях та уроків ручної праці [2, с. 139].

Ми підтримуємо позицію О. Пономаренка, який досліджуючи історичні аспекти становлення й організації профорієнтаційної роботи в Україні та Великій Британії, узагальнює, що у 50-ті роки відбувалася певна зневага до існуючого досвіду і майже повна відсутність нового, відхід від вирішення цієї проблеми, незначна участь учених і фахівців у процесі профорієнтації. У цей період припинилася діяльність з організації єдиної державної служби профорієнтації, і упродовж майже тридцяти років вітчизняна шкільна освіта була однаковою на усій території країни [24, с. 106–107].

1.5. Новий вектор розвитку проблеми професійної орієнтації особистості (60-80-ті рр. ХХ ст.)

У другій половині 50-х років минулого століття проблеми, пов'язані з професійною орієнтацією, знову стають предметом обговорення та дослідження у науковій літературі, а їх ціннісно-змістовна сторона знаходить своє висвітлення у низці державних документів. Щодо відновлення психолого-педагогічних досліджень з професійної орієнтації учнівської молоді, передусім школярів, то воно відбулося вже наприкінці 50-х років. У цей період розпочинається подальший розвиток професійної орієнтації в тогочасній Україні, який характеризувався поступовим та вибіркоким впровадженням профорієнтаційної роботи з учнівською молоддю у зміст навчально-виховної роботи загальноосвітніх та професійних навчальних закладів і який характеризується дієвістю аж до середини 80-х років ХХ ст. Не випадково, початком нового періоду (починаючи з 1958 року) у дослідженні професійного самовизначення особистості стало ухвалення Закону України «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти...» від 24.12.1958 р. В основу Закону покладено принцип поєднання навчання з продуктивною працею. Так, Закон передбачає, що з метою підготовки учнів середньої школи до суспільно корисної праці навчання та виховання дітей до 15–16 років здійснюється шляхом поєднання вивчення основ наук, політехнічного навчання та трудового виховання, а також широкого залучення школярів до доступних їм форм суспільно корисної праці. Відповідно до Закону, особи, які закінчують середню школу повинні отримувати повну середню освіту та професійну підготовку до роботи в одній із галузей народного господарства чи культури. Закон визначає вищі вимоги до виховної роботи школи, де пріоритети надаються розвитку в учнів любові до праці, а також поваги до людей праці.

Отже, розвиток народної освіти на теренах тогочасної країни був позначений перебудовою системи освіти. Необхідність у реформі була обумовлена нестачею кваліфікованої робочої сили через наслідки війни,

поганою підготовкою випускників школи до практичної діяльності та орієнтацією їх лише на продовження навчання у ВНЗ та технікумах. Підготовка кваліфікованої робочої сили стає однією з найважливіших функцій освіти. Фактично, наприкінці 50-х у 60-ті роки відбувається професіоналізація середньої школи. Це завдання вирішувалося шляхом розвитку загальноосвітньої школи як трудової та політехнічної, поєднання навчання з продуктивною працею. Профорієнтація школярів на цьому етапі сприймається як складова їх трудової підготовки. При цьому питання педагогіки індивідуального підходу до професійного самовизначення молоді залишаються поза увагою дослідників. Водночас ведеться поглиблена робота з обґрунтування та введення в практику школи концепції виконавчої профорієнтації (А. Голомшток, О. Волковський, Б. Федоришин). Основною її спрямованістю є формування інтересів, уподобань учнів до вибору професії з урахуванням потреб конкретного економічного району (регіону) у кадрах.

На початку 60-х років активізувалися дослідження проблем підготовки молоді до вибору майбутньої професії засобами професійної орієнтації. Було створено групу вчених-дослідників з вивчення проблем профорієнтації в Науково-дослідному інституті теорії й історії педагогіки АПН Союзу, відкрито лабораторію профорієнтації в Науково-дослідному інституті психології тогочасної України та Науково-дослідний інститут трудового навчання й профорієнтації. Так, керівником лабораторії профорієнтації в НДІ психології в Києві, був призначений Б. Федоришин – педагог, фундатор психолого-педагогічної школи професійної орієнтації. Він наголошував на усвідомленому ставленні дітей різного віку до вибору професії, а згодом – на прагненні молодої людини реалізуватися у професійній діяльності. Таке ставлення до професії у сучасної молоді забезпечується реальними життєвими потребами, очікуванням якісного продукту їх діяльності. Наукові профорієнтаційні позиції вченого стали стратегічним витком нових ідей щодо розвитку професійної орієнтації, у процесі якої формуються моделі самовизначення та потенційна самоздатність у їх реалізації. Важливою ідеєю Б. Федоришина, яка реалізується й сьогодні, була

реальна свобода вибору для кожного члена суспільства свого місця на ринку праці, різноманітне сприяння підвищенню соціально-професійної мобільності робочої сили, формування її конкурентоспроможності [21, с. 46–48]. Під керівництвом іншого дослідника Є. Климова було відновлено дослідження проблем професійної орієнтації учнівської молоді у Всесоюзному науково-дослідному інституті професійно-технічної освіти, активізувалася діяльність лабораторії профорієнтації та профвідбору при Інституті психології АПН Союзу тощо [6, с. 66; 10].

У період з 60-х до першої половини 80-х років загальносоюзними та республіканськими органами управління було прийнято низку постанов, спрямованих на розвиток професійної орієнтації учнівської молоді. Так, у грудні 1969 р. було прийнято постанову Президії ... «Про професійну орієнтацію учнівської молоді». У ній, зокрема, зазначалося, що підготовка молоді до свідомого вибору професії є одним із найважливіших народногосподарських завдань, від успішного вирішення якого великою мірою залежить підвищення продуктивності праці, скорочення плинності робочої сили тощо [29, с. 10–12]. У подальшому цю ідею підтримує та розвиває Д. Закатнов, який, спираючись на положення Ради експертів ЮНЕСКО (1970 р.), стверджує, що професійна орієнтація починає характеризуватись як допомога, що надається особі у використанні своїх персональних особливостей, дає можливість людині розвивати їх так, щоб вона була у змозі вибирати для себе сфери навчання і трудової діяльності в процесі швидкоплинних змін умов її життя, і, з однієї сторони, бути корисною суспільству, а з іншої – досягти особистих проривів [6, с. 52].

Логічним продовженням цих позицій є те, що у 1974 р. Рада Міністрів того часу приймає постанову «Про організацію міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів» [11]. У ній було визначено, що одним з основних завдань міжшкільних навчально-виробничих комбінатів (МНВК) є здійснення професійної орієнтації учнів з метою підготовки їх до свідомого вибору професії. У постанові також зазначалося, що

МНВК є центрами роботи з професійної орієнтації серед учнів і їхніх батьків у школах району (міста).

У 1975 р. Міжнародною організацією праці (МОП) ухвалено Конвенцію «Про професійну орієнтацію та професійну підготовку в галузі розвитку людських ресурсів» [11] та Рекомендації про професійну орієнтацію і професійну підготовку в галузі розвитку людських ресурсів [34]. У Рекомендаціях зазначалося, що кожний член Міжнародної організації праці поступово розширює свої системи професійної орієнтації і системи професійної інформації щодо зайнятості з метою забезпечення того, щоб всебічна інформація та якомога ширша орієнтація були доступні дітям, молодим людям і дорослим з урахуванням відповідних програм. Такі інформація та орієнтація охоплюють вибір професії, професійну підготовку і пов'язані з нею можливості освіти, становище й перспективи у галузі зайнятості, перспективи просування по роботі, умови праці, а також інші аспекти трудового життя в різних галузях економічної, соціальної і культурної діяльності [34, с. 413–414].

Таким чином, у період відродження деяких демократичних свобод (період так званої хрущовської «відлиги») в Україні спостерігалось відродження процесу профорієнтації. У цілому процеси реформування освіти на цьому етапі були обумовлені соціально-економічними передумовами, тоді як гуманістично орієнтовані, індивідуально-особистісні передумови залишалися другорядними.

Підвищення інтересу до професійної орієнтації у 70-х рр. минулого століття було частково зумовлене впровадженням обов'язкової загальної середньої освіти. Перехід до загальної середньої освіти значно ускладнив економічні і соціальні умови включення молоді в суспільне виробництво. По-перше, подовження термінів навчання в загальноосвітній школі викликало скорочення притоку робочої сили в народне господарство, по-друге – відтермінувало початок професійної освіти молоді. При цьому зміна умов включення молоді в суспільне виробництво стосувалася значного контингенту випускників восьмих класів [393, с. 143]. У зв'язку з цим концепція розвитку школи як соціального інституту почала будуватися з урахуванням розширення її функцій не лише у

сфері надання загальної середньої освіти, а й професійної підготовки молоді.

Значна роль у підготовці учнів до професійного самовизначення відводилася шкільним кабінетам профорієнтації. Їхня діяльність регламентувалася Примірним положенням про кабінети професійної орієнтації учнів при школах, районних (міських) методичних кабінетах та обласних інститутах удосконалення вчителів. У ньому наголошувалося, що у «... загальноосвітній середній і восьмирічній школі кабінет профорієнтації відіграє роль навчально-виховної бази для профорієнтаційної роботи з учнями і методичної бази для допомоги вчителям, класним керівникам, піонервожатим у їх роботі з учнями та батьками з питань підготовки дітей в сім'ї до свідомого вибору професії. Завдання шкільного кабінету профорієнтації полягає в організації вивчення здібностей учнів, професійних інтересів, нахилів і намірів, збирання професіографічного матеріалу та здійснення педагогічних заходів по підготовці випускників школи до свідомого вибору професії» [27, с. 28–31]. Для координації діяльності органів народної освіти, професійно-технічної і середніх спеціальних навчальних закладів з професійної орієнтації школярів, їх завчасного і доцільного розподілу між професійними навчальними закладами Міністерство освіти УРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Державний комітет Ради Міністрів УРСР з профтехосвіти запропонували «... забезпечити систематичне проведення спільної роботи по професійній орієнтації учнів, залучаючи до неї вчителів, викладачів середніх спеціальних навчальних закладів та профтехучилищ і використовуючи для цього найрізноманітніші форми (проведення вечорів і зустрічей з передовиками виробництва, спеціалістами різних галузей народного господарства» [28, с. 46].

Як засіб підготовки молоді до вибору певних груп робітничих професій, розглядалася активна співпраця шкіл із базовими підприємствами та професійно-технічними училищами. У теоретико-методологічному аспекті в 60–70-х роках ХХ століття панувало визначення професійної орієнтації як системи державних заходів, спрямованих на формування в учнівської молоді психологічної готовності до вибору професії на основі потреб суспільства із урахуванням

інтересів і схильностей учнів [6, с. 67–68]. За такого підходу ключовими елементами професійної орієнтації визнавалося державне управління процесом підготовки учня до вибору професії, передбачалася зорієнтованість такого управління на адміністративно визначене коло професій і певних галузей виробництва, формування в учнів готовності до вибору заданих професій. Урахування індивідуальних потреб та психологічних особливостей особистості здійснювалося на основі соціального замовлення суспільства і, де-факто, було другорядним елементом професійної орієнтації.

Так, особистість молодої людини опинилася на периферії процесу професійної орієнтації і розглядалася як його об'єкт. Такі підходи до визначення професійної орієнтації мали й відповідне теоретичне підґрунтя. Насамперед відсутність ґрунтовних досліджень з психології праці та професіографічних досліджень створювала ілюзію, що масові професії не висувають до особистості специфічних вимог. По-друге, саме в цей період було розгорнуто дискусію щодо співвідношення соціального й біологічного в природі особистості, в ході якої основний акцент робився на соціальному факторі. Крім того, враховувалися правильні самі по собі психологічні постулати щодо розвитку професійних здібностей саме в професійній діяльності, стимулюючій ролі інтересів і уподобань особистості щодо розвитку її здібностей. На базі таких теоретичних положень і розроблялися радянські теоретичні концепції професійної орієнтації, в яких йшлося про те, що кожна фізично та психічно здорова людина має потенційну здатність до успішної праці в будь-якій галузі професійної діяльності [6, с. 68–69]. Цим фактично абсолютизувалося значення соціальних факторів у розвитку професійних здібностей. За такого підходу природні передумови розвитку певної здібності(задатки) розглядалися як матеріал з багатовекторним виходом, а соціальний вплив на особистість розглядався не лише як фактор впливу на розвиток цього природного матеріалу в потрібному для суспільства напрямі, а й як фактор, що ініціює розвиток в особистості необхідної для суспільства здібності до наперед заданого напрямку професійної діяльності. З таких визначень і концептуальних підходів природно випливала відповідна

психологічна й педагогічна технологія профорієнтаційної роботи з учнівською молоддю. Якщо система педагогічних впливів на особистість здатна формувати її здібності у заданому соціальному замовленні професійному напрямі і, тим більше, якщо будь-яка здорова людина може успішно оволодіти будь-якою масовою професією, то головним процесуальним завданням професійної орієнтації стає формування в молоді професійних інтересів, позитивних ставлень, професійних намірів, професійної спрямованості тощо, що забезпечують цільове професійне самовизначення [20]. Переважна більшість дослідників зазначають, що для цього періоду розвитку професійної орієнтації характерною була відсутність підготовки профконсультантів для шкіл та інших навчальних закладів у системі вищої освіти. Як наслідок, до профорієнтаційної роботи залучалися люди, які не мали спеціальної фахової, насамперед психологічної підготовки. Це, зрештою, негативно вплинуло на якість та престиж професійної орієнтації [18].

Тому, 70-ті роки характеризуються ухваленням низки постанов з метою подальшого зміцнення зв'язку навчання та виховання з життям, практикою, покращенням підготовки школярів до свідомого вибору професії та праці у народному господарстві. Серед них слід назвати Постанову Ради Міністрів ... «Про організацію міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів» від 23.08.1974 року № 662, до основних задач якої було віднесено: ознайомлення учнів з трудовими процесами й змістом праці робітників на підприємствах; здійснення профорієнтаційної роботи учнів з метою підготовки їх до усвідомленого вибору професії. Міжшкільні навчально-виробничі комбінати трудового навчання і професійної орієнтації учнів були центрами роботи з професійної орієнтації серед учнів загальноосвітніх шкіл та їх батьків.

Важливою подією у розвитку профорієнтаційної роботи стало прийняття Міжнародною організацією праці Рекомендації МОП № 117 щодо професійного навчання 1962 р. [35] та Конвенції «Про професійну орієнтацію та професійну підготовку в галузі розвитку людських ресурсів» від 23.06.1975 р. № 142 [11]. У

Резолюції термін «професійне навчання» трактується як будь-який вид навчання, яке дає можливість набути або розвинути знання й майстерність технічного чи професійного характеру або ж такі, які є необхідними для виконання функцій молодшого керівного персоналу, незалежно від того, викладаються вони на підприємстві чи поза ним, і яке включає професійне перенавчання. Окрім того, зазначається, що система останнього повинна вивчатися, розроблятися і розвиватися: а) з урахуванням стану й тенденцій ринку зайнятості, заходів, що провадяться з метою покращення або збільшення виробництва, а також можливостей забезпечення учнів відповідною роботою; б) у співробітництві з організаціями роботодавців і працівників, між якими можуть бути укладені відповідні угоди з метою такої співпраці [35].

Відповідно до Конвенції про професійну орієнтацію та професійну підготовку в галузі розвитку людських ресурсів, держава ухвалює й розвиває всебічну й скоординовану політику, програми професійної орієнтації і професійної підготовки, що враховують: а) потреби, можливості і проблеми зайнятості як на регіональному, так і на національному рівні; б) стадію й рівень економічного, соціального й культурного розвитку; в) взаємозв'язок між розвитком людських ресурсів та іншими економічними, соціальними й культурними цілями. Зазначена політика й програми призначені для підвищення здатності окремої особи створювати і справляти вплив (індивідуально або колективно) на виробниче й соціальне середовище. Вони також стимулюють і дають змогу всім особам на засадах рівності й без будь-якої дискримінації, розвивати й застосовувати свої здібності до праці у власних інтересах і відповідно до своїх прагнень, але з урахуванням потреби суспільств. Кожен член МОП поступово розширює, пристосовує й гармонізує свої системи професійної підготовки, з тим щоб вони відповідали потребам молодих людей і дорослих у здобутті професійної підготовки протягом усього їх життя у всіх секторах економіки, в галузях економічної діяльності та на всіх рівнях кваліфікації й відповідальності [11, с. 1025–1027].

За багатьма авторитетними оцінками, профорієнтація в ті часи була

остаточно «реабілітована». Цьому сприяла й діяльність та праці Є. Климова, який у 70-ті роки розробив теоретичні основи професіографії та вибору професії, класифікацію професій, яка і до сьогодні є певним орієнтиром [10].

У зазначений період зростаючий інтерес до проблеми «професійно орієнтованого навчання» підтверджують різні наукові дослідження: у педагогіці з'являється принцип професійної спрямованості навчання; у психології набувають широкого поширення «інженерна психологія», «психологія праці» та «психологія діяльності»; створюються відповідні посібники (А. Сазонов, М. Чистякова та ін.) для студентів педагогічних ВНЗ, які широко використовувалися спеціалістами консультаційних пунктів Держкомпраці [31, с. 142–143]. Є. Климов називає самовизначення «важливим проявом психічного розвитку, активним пошуком можливостей для розвитку, формування себе як повноцінного учасника суспільства». Професійне самовизначення вчений розглядає як діяльність людини, зміст якої змінюється залежно від етапу розвитку суб'єкта праці: оптант (випускник школи), адепт (студент), адаптант (молодий спеціаліст), інтернал, майстер, авторитет, наставник. У такому випадку зміст діяльності – це перш за все образи бажаного майбутнього результату у свідомості суб'єкта, особливості його саморегуляції, володіння способами діяльності, особливості усвідомлення себе, своїх особистих якостей та місця в системі ділових міжлюдських відносин. Самовизначення, на думку науковця, відбулося, якщо вибір був зроблений особистістю самостійно та усвідомлено, навіть при наповненні його юнацькими мріями, фантазіями про майбутнє [10, с. 394].

Однак, варто зауважити, що 70-ті роки – початок 80-х років ХХ століття характеризуються поверненням командно-адміністративної системи, що вплинуло й на розвиток професійного самовизначення у цей період. Так, у профорієнтації в ці роки починає затверджуватись управлінський підхід, що регламентує вибір учнями масових робітничих професій у сфері матеріального виробництва. Незважаючи на те, що, як зауважувалося, у ці роки розробляються понятійний апарат, зміст, принципи, форми та методи профорієнтації, системний

підхід до профінформації, моделі та етапи організації профорієнтації школярів різного віку, пошуки вчених та практиків щодо вдосконалення підготовки школярів до вибору професії не давали бажаних результатів. Зокрема, не було здійснено чіткої, систематичної координації наукових досліджень, спостерігалася стихійність у діяльності практичних працівників. Цей етап характеризувався прагненням «підігнати особистість» під вимоги професії, відсутністю в учнів мотивації до оволодіння майбутньою професією через неможливість вибору напрямів професійного розвитку на етапі шкільного навчання, оскільки визначальним був типовий зміст освіти, що не сприяв індивідуальній побудові професійних планів.

1.6. Професійна орієнтація як науково-практична система підготовки особистості до свідомого професійного самовизначення (80-90-ті рр. XX ст.)

Період з 1984 по 1991 рр. XX ст. характеризується для системи освіти сприятливим поєднанням двох факторів: реформою загальноосвітньої та професійної школи та перебудовою соціально-економічного та політичного життя тогочасної країни. Це був новий етап розвитку професійної орієнтації молоді [14; 18], хоча відзначаємо, що превалювання потреб суспільства над потребами особистості ще залишалось.

У 80-ті роки в Україні значно активізувалися психолого-педагогічні дослідження проблем професійної орієнтації школярів (В. Зінченко, Г. Левченко, Є. Павлютенков, В. Сидоренко, М. Тищенко, Д. Тхоржевський, Б. Федоришин, М. Янцур та ін.). Окреслену дефініцію дослідники почали розглядати як засіб підготовки особистості до професійного самовизначення [13; 38].

Початок цього етапу, як ми вказали вище, поклала реформа загальноосвітньої та професійної школи (1984 р.), поставивши питання про

якісне поліпшення підготовки школярів до життя та праці, а також про досконалість системи управління профорієнтацією. Зміст такої роботи був представлений у низці нормативно-правових документів. Так, у 1984 р вийшла Постанова ... «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи», де особливе місце було приділено розвитку трудового навчання та профорієнтації молоді. Одним із завдань «Основних напрямів...» є докорінно покращити процес трудового виховання, навчання та професійної орієнтації у загальноосвітній школі; посилити політехнічну, практичну спрямованість викладання; значно розширити підготовку кваліфікованих робітничих кадрів у системі професійно-технічного навчання; здійснити перехід до загальної професійної освіти молоді. Шляхом розв'язання цього завдання було поєднання навчання з продуктивною працею, «включення учнів, починаючи з молодших класів, до систематичної, організованої, посильної для їх здоров'я та віку суспільно корисної праці – праці справжньої, необхідної суспільству» [17]. У Постанові передбачалося удосконалювати роботу з професійної орієнтації учнів шляхом активізації діяльності міжвідомчих рад, міських та районних комісій із профорієнтації молоді; створення в порядку досвіду у низці міських та сільських районів центрів профорієнтації для організації роботи зі школами, учнями та батьками. У своїй діяльності вони повинні спиратися на міжшкільні навчально-виробничі комбінати, кабінети профорієнтації в школах, училищах та на підприємствах, знайомити учнів із сучасними професіями, інформувати про потреби народного господарства в кадрах, виявляти психофізіологічні особливості, здібності та нахили учнів, розробляти на цій основі відповідні практичні поради [17]. При реалізації цих завдань важливим стало включення до навчальних планів загальноосвітніх шкіл предмету «Основи виробництва. Вибір професії», який викладався для учнів 7–8 (8–9) класів. Для викладання цього курсу було розроблено й належне методичне забезпечення. У цілому, система трудового виховання, навчання й професійної орієнтації була спрямована на допомогу учням, щоб на момент закінчення неповної середньої школи в особистості сформувати готовність до обдуманого вибору професії та орієнтир

на відповідний навчальний заклад для продовження освіти.

У другій половині 80-х рр. у практиці школи того періоду починає пропагуватися педагогічна ініціатива, з'являється зовсім нове соціально-педагогічне явище – вчителі-новатори, які використовують нові засоби, методи та організаційні форми навчання, діяльність яких була орієнтована на особистість учня. Саме у ці роки зростає роль системно-організаційних та індивідуально-особистісних передумов трансформації школи. Отже, посилення уваги педагогів до індивідуальних освітніх запитів учнів, що визначається, насамперед, потребами особистості у широкій загальноосвітній підготовці з метою самореалізації у світі, що змінюється, актуалізувало необхідність розробки нових підходів до професійного самовизначення молоді.

Наступним кроком було закріплення на законодавчому рівні обов'язку та права базових підприємств на основі своїх структурних підрозділів створювати шкільні та міжшкільні майстерні, навчально-виробничі комбінати, навчальні цехи та дільниці, окремі учнівські робочі місця, стаціонарні польові стани учнівських виробничих бригад, табори праці та відпочинку. До профорієнтаційної роботи активно залучалися наставники з числа ветеранів праці, передовиків виробництва. Профорієнтаційну діяльність шкіл планувалося поєднати з вихованням поваги до людини праці. Отже, констатуємо, що наприкінці 80-х років в Україні склалися нормативні, методичні та кадрові передумови для створення державної системи професійної орієнтації населення, де першоосновою визначалася середня загальноосвітня школа.

Наступне десятиріччя (90-ті рр. ХХ ст.) характеризується як період переходу до ринкової економіки, коли інтенсифікується процес вивільнення робочої сили і підвищуються якісні вимоги до кваліфікації працівників [12] та відзначається суттєвою зміною підходів до визначення профорієнтації. Однак події, пов'язані з розпадом СРСР, вносять свої корективи у здійснення профорієнтаційної роботи. Спостерігається певна дезорієнтованість: відмова підприємств від співробітництва зі школами, від участі у вирішенні питань трудової підготовки, профорієнтації школярів, працевлаштування випускників,

організації робочих місць для праці підлітків у вільний від навчання час та ін. [25, с. 83].

Та все ж, початок 90-х років характеризується активним науковим пошуком нових форм і методів профорієнтації, дослідження професійної орієнтації як науково-практичної системи підготовки особистості до свідомого професійного самовизначення. Основою таких змін було: 1) орієнтація та врахування при підготовці до свідомого вибору професії потреб особистості; 2) стимулювання активності особи, пропагування принципу свободи вибору нею напряму професійного зростання; 3) чіткість дотримання правових і моральних правил ділової активності; 4) повна відповідальність за результати і наслідки своєї праці і творчої професійної самодіяльності [25, с. 77]. Як результат, з початку 90-х років в Україні визначення сутності професійної орієнтації здійснювалося переважно в контексті проблеми професійного самовизначення особистості.

З набуттям Україною незалежності, діяльність освітньої спільноти була спрямована на пошук нової парадигми загальної середньої освіти, яка б відповідала як вимогам щодо демократизації суспільства, так й орієнтації економіки країни на ринкові відносини. Як важливий напрям розвитку загальної середньої освіти було визначено диференціацію навчання у школі на основі впровадження профільного навчання. Серед основних нормативних документів, що окреслювали концептуальні засади професійного самовизначення особистості, були наступні: дві концепції державної системи професійної орієнтації населення (1994 та 2008 рр.), Положення про професійну орієнтацію молоді, яка навчається (1995 р.).

Так, у Концепції 1994 р. професійна орієнтація визначається як «науково обґрунтована система форм, методів та засобів впливу на особу з метою оптимізації її професійного самовизначення на основі врахування особистісних характеристик кожного індивідуума та потреб ринку праці» [Концепція державної системи професійної орієнтації населення]. Вона спрямована на забезпечення допомоги особистості в активному свідомому професійному самовизначенні та трудовому становленні. При цьому, основою професійного

самовизначення особи є самопізнання та об'єктивна самооцінка індивідуальних особливостей, співставлення своїх професійно важливих якостей і можливостей з вимогами, необхідними для набуття конкретних професій, та кон'юнктурою ринку праці для повноцінної самореалізації в професійній діяльності [22]. Тобто, основний її концепт стосується досягнення збалансованості між професійними інтересами і можливостями людини та потребами суспільства в конкретних видах професійної діяльності. Ця ідея знайшла схвальні відгуки серед науковців (Є. Павлютенков, Б. Федоришин, В. Зінченко, М. Тименко, М. Янцур та ін.), які долучилися до розробки теоретико-методичної системи заходів, головним завданням яких було допомогти особистості в свідомому продуктивному професійному самовизначенні [13]. Отже, ми спостерігаємо, що поступово відбувається перехід до гуманістичної освітньої парадигми, за якої увага зосереджується на особистості кожного учня, створюються умови для розвитку і реалізації природних задатків учнів, самоусвідомлення себе як особистості в єдності своїх соціальних і індивідуальних якостей на шляху професійної орієнтації та самовизначення. Компетентність людини в провідних видах професійної діяльності стає способом існування її знань, умінь і навичок з вираженим особистим компонентом, що визначає процеси самовизначення, саморозвитку і самореалізації особистості, знаходження свого місця в життєдіяльності.

Висновки

Отже, для забезпечення ефективності розвитку майбутнього фахівця на шляху його професійного становлення, згідно з його індивідуальними задатками, здібностями, потребами на основі навчання впродовж життя, важливим є ґрунтовний аналіз та переосмислення здобутків спадщини минулого щодо умов функціонування, періодів розвитку, сутнісно-змістовного наповнення, використання форм та методів, науково-методичного забезпечення процесу здійснення профорієнтаційної роботи як важливої науково-практичної системи

підготовки особистості до свідомого професійного самовизначення. Аналіз складного шляху становлення і розвитку проблеми професійного самовизначення дітей та молоді, змісту та організації системи функціонування профорієнтації у ХХ столітті є підґрунтям для використання цінних надбань минулого для розуміння сутності професійного самовизначення, розробки теоретико-практичного забезпечення якості цього процесу на шляху професійного зростання та особистісного розвитку та саморозвитку майбутнього фахівця у сьогоденні.